

DOI: 10.26104/NNTIK.2022.20.80.038

Кайынов С. Т.

ТАБЫШМАК АЙТЫШУУ ЭТНОФОЛЬКЛОРДУК ЖҮРҮМ КАТАРЫ

Кайынов С. Т.

ЗАГАДЫВАНИЕ ЗАГАДОК КАК ЭТНОФОЛЬКЛОРНЫЙ ПРОЦЕСС

S. Kaiyrov

GUESSING A RIDDLE IS AN ETHNO-FOLKLORE PROCESS

УДК: 398.91 (575.2) (04)

Табышмак айтышуу салты – нукура этностук/улуттук болу менен бирге, жалпы адамзаттык этномаданий салт. Айрым-айрым этностор/улуттар бири-бири менен байланышта болбой туруп эле, өз алдынча суроо-жооп калыбындагы билим текшерүүгө, тапкычтыкты сыноого, акыл жарыштырууга, ошондой эле бул жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган диалогдорду өздөрүнүн коомдук турмушунда колдонуп келишкен. Табышмактын фольклордук жанр катары өнүгүшү жана табышмак айтышуу жүрүмүнүн коомдук турмуштагы аткарган милдети аны жараткан этностун/улуттун социалдык-экономикалык абалы, дүйнөтааным деңгээли, көркөм ойлоо жөндөмү менен тыгыз байланышта ишке ашкан. Памир кыргыздарынын табышмак айтышуу салты да бул мыйзам ченемден сыртта калган эмес. Ошону менен бирге, ал табышмак тексттеринен жана табышмак текстинин ордуна колдонулган заттык символдордон, ошондой эле, табышмак айтышуу жана аны жыйынтыктоо жөрөлгөлөрүнөн көрүнүүчү, өзүнө гана таандык этнофольклордук, этносоциологиялык, этнолингвистикалык, дагы кененирээк алсак, этнофилософиялык бөтөнчөлүктөргө да ээ. Бул макалада памир кыргыздарынын табышмак айтышуу салты тууралуу этнофольклористикалык өнүптөн гана сөз болмокчу.

Урунттуу сөздөр: табышмак, жандырмак, табышмак айтышуу, этнофольклор, сатуу.

Традиция загадывания загадок является как подлинно этнической/национальной, так и общечеловеческой этнокультурной традицией. Отдельные этносы/нации, не имеющие контактов друг с другом, в общественной жизни совершенно самостоятельно составляли и использовали диалоги в форме вопросов и ответов, направленные на проверку знаний, смекалки, находчивости и для развития этих способностей. Развитие загадки как фольклорного жанра и роль загадывания загадок в общественной жизни реализовывались в тесной связи с социально-экономическим положением, уровнем мировоззрения, способностями художественного мышления создавшего ее этноса/нации. Не осталась в стороне от этой закономерности и традиция памирских кыргызов по загадыванию загадок. В то же время она имеет свои этнофольклорные, этносоциологические, этнолингвистические и, шире, этнофилософские особенности, что видно из текстов-загадок и материальных символов, используемых вместо текста-загадки, а также из ритуальных практик заключительных церемоний. В этой статье речь пойдет о традиции памирских кыргызов загадывать загадки с точки зрения этнофольклористики.

Ключевые слова: загадка, отгадка, загадывание загадок, этнофольклор, продажа.

The tradition of guessing riddles is both a truly ethnic/national and universal ethno-cultural tradition. Separate ethnic groups/nations that do not have contacts with each other, in public life, completely independently compiled and used dialogues in the form of questions and answers aimed at testing knowledge, ingenuity, resourcefulness and for developing these abilities. The development of riddles as a folklore genre and the role of riddles in public life were realized in close connection with the socio-economic situation, the level of worldview, and the abilities of artistic thinking of the ethnos/nation that created it. The tradition of the Pamir Kyrgyz of guessing riddles did not remain aloof from this pattern. At the same time, it has its own ethno-folklore, ethno-sociological, ethno-linguistic and, more broadly, ethno-philosophical features, which can be seen from the riddle texts and material symbols used instead of the riddle text, as well as from the ritual practices of the final ceremonies. This article will focus on the tradition of the Pamir Kyrgyz to make riddles from the point of view of ethno-folkloristics.

Key words: riddle, riddle answer, guessing riddles, ethno-folklore, sale.

Табышмак айтышуу салтынын дүйнөлүк тажрыйбасында адеп көзгө урунган, анын өзөгүн түзүп турган универсалдуу курамдык бирдик (кененирээк алсак, жанрды жандуу сактоонун жана өнүктүрүүнүн эң негизги шарты), бул – эки адамдын же, эки жаатка бөлүнгөн бир нече адамдын, бирин-бири упай топтоо жолу менен жеңип чыгуу үчүн, белгилүү бир салт талаптарынын алкагынан чыкпай туруп, кезектеше каймана маанидеги, көбүнчө, метафоралуу суроо-жоопторду айтышуу аркылуу, акыл, жөндөм, билим жана тажрыйба сынашуусу. [3; 4; 5; 6]. Табышмак айтышуу маданиятынын типологиялык мүнөзгө ээ, универсалдуу бул өзөгү азыркы Ванда (Van İli) жашаган памир кыргыздарынын элдик оозеки чыгармачылыгында дээрлик унутулган десе болот – азыр Улуу-Памир айлында (Ulupamir Köyü) эки топко биригип алып табышмак айтышуу үчүн атайылап түзүлгөн жамаатты учуратууга мүмкүн эмес.

Демек, табышмак жанрынын жандуулугун, өнүгүүсүн, дүйнөнү көркөм өздөштүрүүнүн бир жолу катары өмүр сүрүүсүн камсыздоочу этномаданий жүрүмдүн Түркияда жашаган памир кыргыздарынын коомдук турмушундагы ээлеген ордун биротоло жо-

готуп бүткөн десе болот. Ал турсун, табышмак айтышуунун эскиден бери келе жаткан элдик өнөр, оюн-зоок, ата мурас экендигин, орто эсеп менен отуз жаштан төмөнкүлөр, улуу муундардан анча-мынча укканы эле болбосо, анын эмне экендигинен таптакыр кабарсыз. Экосистеманын жаңыланышы, жаңы экосистемада жаңы муундун жаралышы менен бирге, баалуулуктардын да жаңылангандыгын, мурунку муун менен кийинки муундун ортосунда этномаданий коопшостуктун, карама-каршылыктын келип чыккандыгын көрүүгө болот.

Айтылган табышмактын жандырмагын табуунун жол-жобосу, эрегиштин улантылышы, жыйынтыгында, аз упай топтоп жеңилген жакты алардан көп упай топтоп жеңип чыккан жактын *сатышы* ж. б. жөрөлгөлөр жаңы муун үчүн түшүнүксүз, убаракерчиликтүү, пайдасыз, эскилиги жеткен көрүнүштөр катары кабылданат. Мурунку убактарда табышмак айтышуу салтынын кандайча ишке ашырылгандыгын, анын элдин коомдук турмушундагы алган ордун, этнодидактикалык маанисин улуу муундагы респонденттердин эскерүүлөрүнө, эстеп айтып берген маалыматтарына таянуу менен гана реконструкциялап чыгууга болот.

Ушул жерден, сөзсүз эске алынышы керек болгон бир нерсе, *табышмак айтышуу* салты жөнүндөгү кандайдыр бир, тарыхый документ, булак катары таяныла турган жазма маалымат азыркы күнгө чейин учурай элек. Ошентсе да, кыргыз окумуштууларынын ичинен Т. Абдыракунов [3], К. Ибраимов [5], Ж. Таштемиров [4; 6], Ж. Мукамбаев [4], чет өлкөлүк окумуштуулардан Реми Дор [1], Илхан Башгөз [2] жана башкалардын эмгектери бул кыргыз этносунун табышмактарын изилдөөдө маанилүү тажрыйба катары пайдаланылды.

Макаланын *булактык негизин* элдик маданияттын билармандары, чындап келгенде, ал этномаданияттын аздектеп алып жүрүүчүлөрү жана күйөрмандары: Аашым Адыгүзел Дэрийэбай уулу, Абдулгафур Эржийес Эдил уулу, Абдулмалик Кутлу Ээжи Рахманкул Хан уулу, Абдулхалим Ватан Молло Аса уулу, Эйдэр Эрдем Орозмамбет уулу, Жээнбек Йурдакул Пэрмэн уулу, Идайахан Чаглар Төрөбек кызы, Көчөбай Огуз Жутаңкы уулу, Маамыт Ээжи Фырат Козубай уулу, Мэмэзийэ Эртүрк Нэжмидин уулу, Мэмэтжума Долунай Төрөбек уулу, Мэстэнэ Кескин Мээткабыл кызы, Мухаммедакбар Кутлу Ээжи Рахманкул Хан уулу, Сэнэм Гүчлү Субанкул кызы, Ыдырыс Эрчегин Курбанали уулу сыяктуу респонденттердин бирчегин оозеки маалыматтары түздү.

Ошентип, талаа материалдарына таянсак, *табышмак айтышуу* зоогунун башталышы үчүн жамааттын бири-бири менен атаандаш эки топко биригиши шарт болгон. Эки топко биригүүнүн принциптери дайыма эле бирдей болгон эмес. Топторду түзүү

көбүнчө, ошол учурда, ошол жерде чогулган адамдардын жөндөм, жаш жана гендердик өзгөчөлүктөрүнө карата аныкталган. Кээде уруу-урукка карата уюшулса, кээде жаш өзгөчөлүктөрүнө, же жашаган жерине карата топторду уюштуруу фактылары да кездешпей койгон эмес.

Ошентсе да, жамаатты атаандаш эки топко бириктирүүнүн эң көп колдонулган, негизги принциби адамдарды алардын табышмак айтуу тажрыйбасына ээ болуу деңгээлине, жөндөмүнө карата жупташтыруу болгон. Табышмак айтышуу зоогунун аны аткарып жаткандар үчүн да, жөн гана катышып отургандар үчүн да кызыктуу өтүшүн көңүлдө тутуу менен, бири-бири менен таймашууга жөндөмдүү, теңтайлаш эки топ түзүү максатка ылайык келген. Кыскасы, эки топтун сандык жагына караганда сапаттык жагынан бирдей болушуна көбүрөөк көңүл бурулган. Дегеле, памир кыргыздары өздөрүнүн турмушунда бири-бирине тең чамалаш болбогон күчтөрдү бетме-бет чыгарууга, таймаштырууга каршы болушкан – күчтүү менен күчсүздүн ортосунда адилет эрегиш болбой тургандыгын алар эң жакшы билишкен. Көп кылымдык тарыхый тажрыйбадан келип чыккан бул көз караш, бүтүм алардын жаатташып ойногон элдик спорт оюндарынын түзүлүш жана жүргүзүлүш принцибине айланып калган.

Топторду түзүү демилгеси *табышмак айтышуу* жагынан деңгээли бирдей делип эсептелген эки киши тарабынан ишке ашырылган. Алар *оюн башчылары* делип аталган. *Оюн башчылары* жамаат мүчөлөрүнүн арасынан спонтандуу түрдө келип чыккан. Топ ичинен бирөө, көбүнчө жаш жагынан улуусу: “Сен, сен – экөөңөр товуңарды түзгүлө, тавышмак айтышавиз” десе, ал сунушка жамаат ичинен эч ким алымча-кошумча киргизбесе, *оюн башчылары* аныкталган болуп эсептелген. Бул эки лидер табышмак айтышуу жүрүмүнүн соңуна чейин активдүү болуп, маселе чыгып калган учурларда алардын туура чечилишин камсыздоого милдеткер болушкан. Ошондуктан, оюн башчылыгына кеби өтүмдүү, мүнөзү ыкчам, сөзгө чебер, уюштургуч инсандар тандалган. *Табышмак айтышуунун* эң соңундагы жеңилгендерди *сатуу* жөрөлгөсүн да көбүнчө, оюн башчылары өз моюндарына алышкан.

Оюн башчыларынын жамаат мүчөлөрүн тең бөлүп алуу жолдору да кылдаттык менен иштелип чыгылгандыгын көрүүгө болот. Ал *айтышып келмей* жолу менен ишке ашырылып келген. Оюн башчылары даяр болгон соң, алар: “Тең-теңи менен, тезек кавы менен! Ҳэр ким өз теңини таап, жуп-жуптан айтышып келгиле! Пат-пат болгула!” деп жарыя кылган. Мына ушул сөздөрдөн кийин адамдардын ортосундагы эң кылдат жана жоопкерчиликтүү учур башталган – ар бир инсан өзүнө тең деп эсептеген түгөйүн табышы керек болгон! “Ким кимди өзүмдүн теңим деп

эсептейт?” деген олуттуу суроонун жообун алуу учуру келип жеткен. Бул учурдун, өзгөчө, өзүнөн-өзү келип чыккан дискурстун этнологиялык, этномаданий, этнопедагогикалык, этнопсихологиялык, этносоциологиялык, этнофилософиялык жактары өз алдынча, айрым-айрым сөз кылууга татыйт.

Табышмак айтышуунун жүрүшүн жана натыйжасын аныктоочу *эйтишип келмей* жөрөлгөсү дайыма ыкчам жана ийгиликтүү аяктаган. Ошентсе дагы, өз түгөйүн табууда кыйынчылык тарткандар да болбой койгон эмес. Айрыкча, мүнөзү мокок, тартынчаак жаштарды оюн башчылары, мисалы: “Эдинэ, сен Салкын менен эйтишип кел, бар” деп, багыт берип, жөнгө салып турган. Анткени, кээде: “Кел, экөвүз эйтишип баралы” деген сунушту жоопсуз калтырып, же: “Сенин теңиң мен белем, сен өзүңнүн теңин менен эйтишип бар” деп, сунган колду кабыл албаган учурлар, анда-санда болсо да кездешкен.

Ошентип, түгөйүн тапкандар эч кимге угулбай турган кылып, шыбыраша сүйлөшүп, бири-бирине убактылуу ысым ыйгарышкан. Мисалы: “Сен Тоо бол, мен Булут болойун. Кеттик” дешкен. Андан соң экөө кол кармашкан бойдон оюн башчыларынын маңдайына келип: “Тоосуу, Булутуу?” деп суроо коюшкан. Оюн башчыларынын бири “Тоосу” десе, Тоо деген ат коюлган киши ал тарапка өткөн да, Булут ысымын алган адам, карама-каршы тараптагы топко барып кошулган. *Эйтишип келмей* жөрөлгөсү ошентип улантылып отуруп, табышмак айтышууну үйрөнгүсү келген, тажрыйбасын арттырууну каалаган же, табиятынан утушка ээ болууну эңсеген инсандар эрегишкен эки топко бириккен да, жамааттын калган мүчөлөрү *көрүүчүлөр* катары катышуу укугуна ээ бойдон калышкан. Чын-чынына келгенде, бул *көрүүчүлөр* табышмак айтышуунун пассивдүү катышуучулары болушкан, бирок алардын жүрүм тартибин буза турган аракеттерди жасоосуна жол берилген эмес.

Эйтишип келмей жөрөлгөсүнүн соңуна чыгышы менен табышмактарды эсинде сактап жүрүү, аларды айта билүү жагынан бири-бирине тең, шайкеш көрүнгөн эки топ даяр болгон. Андан соң, убакытты, мейкиндикти жана оюнга катышуучулардын курамын эске алуу менен, оюндун аяктоо чеги аныкталган. Башкача айтканда, тараптардын макулдугу менен, мара катары, бир сан белгиленген, мисалы, 10, 15, 20 ж. б., ал мурунку убактарда *пәттә* делип аталган. Кайсыл топ белгиленген сандагы упайды атаандашынан мурда топтогон болсо, ал *пәттәгә жетти* – жеңди болуп эсептелген да, жеңилгендерди *сатуу* расмисин баштаган.

Эйтишип келмей жөрөлгөсүнөн кийин *табышмак айтышууну* кайсы тарап биринчи башташы керек деген суроого кезек келген. Маалыматтарга караганда, бул суроо да талаш туудурбай турган ыкмаларды колдонуу менен чечилип келген. Эгерде тараптардын

бири силер табышмак айтууну баштай бергиле деп, өз ыктыярлары менен уруксат бербесе, оюн атаандаштык сезими өрчүгөн кырдаалда өтө турган болсо, кайсы топтун оюн баштай тургандыгын *шам көтөрүү*, же *ашык салуу* (*ат жәриштиргән* деп да аталат) жолу менен аныкталган. Бул эки ыкма тең жөнөкөй жана көп убакытты талап кылбагандыгы, баарыга жеткиликтүүлүгү, талашсыздыгы менен айырмаланган.

Шам көтөрүүнүн эң жөнөкөй жолу калыс бир кишини тандап алып, аны бир колун муштум, бир колун шапалак түрүндө жогору көтөргөн боюнча ары каратып тургузуудан башталган. Андан соң, эки топтун жетекчилери эч кимге туйдурбай, өз ара, бири муштум жагын, экинчиси шапалак жагын тандап алган. Тандоо бүткөн соң, ары карап турган кишиге “Түшүр!” деген ишарет берилген. Ал бир колун гана түшүргөн; кайсы колун түшүрсө, ошол жагын тандап алган тарап оюн баштоо укугуна ээ болгон.

Ашык салуу ыкмасы жаатташып ойнолгон элдик оюндардын көпчүлүгүндө колдонулган эң жөнөкөй ыкма десе болот. Кайберендин *эңкеси*, койдун *ашыгы* (чүкөсү) памир кыргыздарынын көптөгөн оюндарында колдонулгандыктан, көпчүлүк оюнчулардын чөнтөгүндө, эң жок дегенде, *сакасы* дайыма жүрүшү мүмкүн болгон. Эки оюн башчы сакаларын алып чыгып, тегиз жерге, же кийиз, шырдак, килем, таардын үстүнө өкчөшкөн – кайсынысынын *сакасы алчы* (айкүр) түшкөн болсо, ошол тарап оюнду баштаган. Экөө тең айкүр түшүп калган учурда, же экөөнүн бирөө да айкүр түшпөгөн болсо, керектүү натыйжага жетишкенге чейин сакаларды өкчөө улантыла берген. Эскертиле кетчү нерсе, мындай учурда чүкөнүн *алчы* жана *тава* (таа) түшкөнү бирдей мааниге ээ болгон, б. а. өкчөлгөн эки чүкөнүн бири *тава* экинчиси *алчы* түшсө, бирдей түштү делип эсептелген.

Табышмак айтышууну баштоочу тарап аныкталгандан кийин бул эки топтун ортосундагы компромисттик, *өз ара ымалалашуу* маселеси да унутта калган эмес. Ал үчүн ортого: “Сурамай барвы, же жокбу?” деген собол ташталган. Тараптар “Бар” деп макулдашкан болсо, жандырылышы кыйын табышмактар туш келип калган учурларда жандыруучу тараптын бир өкүлү табышмак айтып жаткан тарапка кайрылып, маселени жеңилдетүүчү, айтылган табышмактын жообун табууну оңойлотуучу суроо берип, анын жообун алууга мүмкүн болгон. Эгерде “Жок” деп макулдашылган болсо, анда эч кандай тактоочу суроолор берилген эмес, табышмак айтышуу катаал тартипте өткөн. Бул *өз ара ымалалашуунун* кандайча ишке ашырылгандыгы жөнүндө төмөн жакта да сөз болмокчу.

Ошентип, жогорудагы уюштуруу иштери аяктаган соң, табышмак айтышуунун негизги, эң кызыктуу жана эң узак бөлүгүнө кезек келген. Алгачкы табышмак айтылган мүнөттөн тартып эле, оюн кызуу

башталган. Ар бир тарап колдон келишинче татаал, атаандаштары билбеген табышмактарды айтууга тырышышкан. Анткени, эреже боюнча, айтылган табышмактын жандырмагын атаандаштары таап алса, табышмак айтуу кезеги алар тарапка өтүп кеткен.

Табышмак айтышуунун жүрүшүндө айтылган метафораны туура кабылдап, ага жашырылган реалдуу нерсени кыска убакытта, так аныктоо керек болгон. Чын чынына келгенде, табышмакты табышмак кылып турган өзгөчөлүк анын *жандырмагынын* талап кылынышы эмеспи. Жандырмагы унутулган табышмактар табышмак болуудан калат. Ошондуктан, табышмак айтышуу салтында табышмак айта билүү менен бирге аны жандыра билүү да зор мааниге ээ. Айрыкча, жаатташып табышмак айткандар оюн кызыктуу болсун үчүн жандыруунун белгилүү бир шарттарын да ойлоп чыгышкан.

Жогоруда айтылгандай, эки топ түзүлүп, кайсыл топтун *табышмак айтышууну* башташы аныкталып бүткөндөн кийин ал топтун ичинен бирөө чыгып табышмак айтып, каршы тараптын тез аранын ичинде анын жандырмагын айтып берүүсүн талап кылган. Каршы тараптагылар, жандырмагын таба албай калышса, макулдашууга ылайык, табышмак айткан топтон жардам сурашкан. Мисалы, “Жөндүүвү, жөнсизби?”, “Хэлэлви, харамбы?” деп сураганда, жардам иретинде, жандырмактын суралып жаткан сыпатын айтып, жандыруучулардын жүгүн жеңилдеттишкен. Ошондо да таба алышпаса, “Тавөлвадык, жандырмагын (жовавыны) өзүңөр эйткиле, бир тай (же “бир шээр”) бердик” дешкен. Табышмак айткан тарап табышмактын жандырмагын айтып, бир тайга (же *шээр*-га) ээ болуу менен, кайрадан табышмак айтуу укугун да сактап калышкан. Ошентип уланып отуруп, белгиленген санга кайсы тарап мурда жетсе, уткан болуп эсептелген да, утулган тарапка *бор жедирген*, башкача айтканда, аларды *саткан*.

Сатуу расмиси *табышмак айтышуунун* жыйынтыктоочу бөлүгү болуп саналат. Айтылган табышмактын жандырмагын өз убагында таба албаган адам же топ катуу шакабага кабылган. *Сатуу* намазга тийе тургандай шекилде жүргүзүлгөндүктөн, сатылууну эч ким каалаган эмес. Ошондуктан, жеңилгендер жеңүүчүлөрдүн ыктыярына жараша, ырдап берип, же башка талаптарын орундатып кутулушкан. Мындай учурда *жазыгын берип кутулду* дешкен.

Жалпы кыргыз табышмак айтуу салтына таандык болгон, жеңилгендерди сатуу жөрөлгөсү Памир кыргыздарында аябагандай өнүктүрүлгөндүгүн көрүүгө болот. Маалыматчылардын айтуусуна караганда жеңилгендер ырдап, же башка бир нерсе жасоо колунан келбесе, жеңгендер алардын ар бир мүчөсүн бир-бирден саткан. Талаа материалдарын жалпылаштырып келгенде сатуу жөрөлгөсүнүн реконструкция-

сы төмөнкүдөй форма жана мазмунга ээ болгон. Мисалы, атаандашынын мурдун сатмак болгон оюнчу жанындагы өнөктөштөрүнө карап, баарыга даана угула турган үн менен:

– Мусанын мурдуну сатам, ким алат, сен аласыңбы, же сен аласыңбы? – деп, ар кимге кайрылган.

Алардын ичинен сөзгө тыңыраагы:

– Алам, мага шу Мусаныкындай бир кайкы мурдун керек эде, – деп жооп берген.

– Алып нимне кылат эдең мунун жаман мурдуну? – деген.

– Ээ, нимне кылмак эдем, балама шимек кылам да, башка неге жэрэйт мунун мурду? – деген.

Ошентип, шимек менен мурундун ортосунан чыккан ассоциациялык образ угуп тургандардын күлкүсүн келтирип, жамаатты шаңга бөлөгөн. Диалог ошентип улана берген:

– Мусанын оозун сатсам, аласыңбы? Ачыгын эйтип коёюн, сээл чоңураак ооз экен, илэптэри да түйрүгүраак. Шунчалык айывы бар анан. Ал ой, алсаң, – деген. Дагы бирөө:

– Алам, алам, о мага шондой бир ооз керек эде өзү. – деп, сөздү улаган.

– Алып нимне кыласың, ой? – десе:

– Баламын бешигине күлтүк кылам? – деген.

– Оо, хуп таптың, ал шуну, күлтүк кылганга хуп жэрэйт да, ой боой. Ал ой, мен алдыраш эдем, тез ал, көп арзан кылып берем. Пулуну күздө берсең да болот ой, – деген сыяктуу тамаша, шакаба, кээде кордоо маанисинде, сатуучунун фантазиясына жараша улам вариантталып улантыла берген. *Сатып жаткан* кишиден да, *алып жаткан* кишиден да сөзгө чечендик, тапкычтык, куудулдук жөндөмдөрдүн болушу талап кылынган. Топтун ичинен мындай шыкка эгедер адамдар табышмак айтышып жаткан учурда эле өзүнөн-өзү иргелип чыгып калган жана көпчүлүк аларга алып-сатуу иштерин жүргүзүүгө өз ыктыялары менен жол берген. Сатуу-алуу расмисин күлкү, шылдың, шакаба коштогондуктан, утулгандар:

– Бизди сатпай эле койгула, ырдап берели, же *жазыгын* берели, – деген учурлар да болгон. Жеңүүчүлөр макул болушса, мисалы, жеңилгендерди каалашынча ырдатышкан. Эгерде атайын даярдалган дастаркон үстүндө сый-урмат көрсөтөлү дешсе, жазаны өтөөнүн бул түрү да кабыл алынган. Сатууну кээде ордо оюнунда колдонулган *бор жедирүү*, *бор берүү* термини менен да атап келишкен.

Сатуу, *жазыгын берүү*, *бор жедирүү* сыяктуу жазалоо чаралары колдонулбаган *табышмак айтышуу* учурлары да болгон. Көбүнчө, *табышмактуу суроолор* суралганда алардын туура жообун билбегендер жөн гана уяткарылган, билиши керектиги гана эскертилген. Ошондой эле, эки киши, купуя айтышкан табышмактарда, жогоруда да айтылгандай, сатуу рас-

миси колдонулган эмес. Көбүнчө, сырдуу тапшырманын өтөсүнө чыга албагандар жыгылыштуу абалда кала беришкен.

Табышмак айтылуучу жер жана учур жөнүндө да сөз кылбоого мүмкүн эмес. Жаатташып табышмак айтышуунун орду, убакты-сааты, албетте болгон. Табышмак айтышуунун эң ыңгайлуу орду, баарыдан мурда, кенен тигилген боз үйдүн ичи болуп эсептелген. Ар кимдин каалаган убакта табышмак айта беришине мүмкүнчүлүк берилген эмес. Ал элдик *тыюулар* аркылуу чектелген. *Табышмак айтышуу* салттарын жакшы билген жана ондогон табышмактарды алиге чейин эсине тутуп келген маалыматчылардын бири Эйдэр Эрдем Орозмамбет уулунун айтуусуна караганда, табышмак күндүзү айтылган эмес. Кечки тамактан кийин түн бою айтыла берген. “Күндүзү табышмак айтса, башы кэл болот” деген ишеним да болгон [05.08.2001].

Кээ бир учурда табышмак айтышуу эки топ эмес, эки адам тарабынан да жүргүзүлгөн. Мындай учурда убакытка карата чектөөлөр коюлган эмес. Мисалы, Памирде жашаган убактарында жайын-кышын дебей, узак жол жүрүүгө туура келген. Жайында жайлоо менен кыштоонун ортосунда ат, өгүз, котоз минип каттоо керек болсо, кеч күздөн баштап алдуу-күчтүүлөр Ооганстандын шаарларына барып, аштык сатып алып, унааларга жүктөп келиши турмуш талабы болуп эсептелген. Мындай узак жолдорду арытууда жолоочуларга ыр, тамаша менен бирге табышмак да көмөкчү болгон. Мындай жолдо айтылган табышмактар мазмун, бычын, айтылышы жагынан жаатташып айтылган табышмактардан айрымаланган эмес. Эки-үч киши бири-бирине табышмак айтып, жол азабын жеңилдетип жүрүп отурушкан. Табышмак айтышуу жолоочуларды бейчеки, дейди, ырк кетирүүчү сөздөрдү сүйлөөдөн, бирөөлөрдүн артынан кеп кылуудан, же унчукпай келе жатып, көлүк үстүндө үргүлөп кетүүдөн, жолдун ыраактыгынан тажап, чаалыгуудан сактануусуна жардам берген. Айтылган табышмактардын жандырмагын табуунун кызыгына кирип алган жолоочулар убакытты сергек, жеңил, шаңдуу өткөрүшкөн.

Эки киши арасында, купуя, символдор аркылуу “айтылган”, вербалдык каражаттар катышпаган табышмактардын да памир кыргыздарынын турмушунан кеңири орун алгандыгын көрүүгө болот. Албетте, мындай табышмактардын жөнү таптакыр башка. Табышмактын бул түрүн колдонууда тилдик каражаттар караманча пайдаланылган эмес. Айрыкча, бой тарткан жигиттер менен селкилер бири-бирине болгон изги сезимдерин, ой-пикирлерин каймана нерселер аркылуу билдирүү жолдорун жана каражаттарын да ойлоп чыгышкан. Мисалы, бет арчыны коёндун сөлөкөтүнө окшотуп, татаал ыкмалар менен түйүп, аны та-

бышмак иретинде бири-бирине жөнөтүшкөн. “Коёнду” алган тарап аны эбин таап чечип бериши керек болгон. Чече албай калган учурда *жазыгын* тарткан. Түйүндү чече алган болсо, аны жиберген адамдын оюн түшүнгөн жана такилибин кабыл алган, акыл-эс, ыкчамдык, билгичтик жагынан кем эмес экендигин көрсөткөн болуп эсептелген. Мындай учурда мамилелер андан ары өрчүп отуруп, аягы бири-бирине төп келген эки жаштын үй-бүлө курушуна чейин жетиши мүмкүн болгон.

Жазык тартуу расмиси болсо, жооп берүүчү тарап түйүндү ыгын таап чече албай калган учурда колдонулган. Көпчүлүк учурда, табышмак ээсине жеңилгендиктин белгиси катары, ага өзгөчө, баалуу белек берүү менен чектелген. Жеңилип, бирок жазыгын бербей кетүү мүмкүн болгон эмес. Андай учурда, айып иш кандайдыр бир жолдор менен жамаатка белгилүү болуп, ыгы келгенде катуу сынга алынган, эң башкысы, ал адам жөнүндө онтойсуз коомдук пикир түзүлүп калган. Ал эми, коомдук пикирден сыртта, аны менен эсептешпей жашоо эч кимге аброй алып келбеген, тескерисинче, кемсинтилип, шылдың, мазак, кордоо сыяктуу ызаландыруучу мамилелерге туш болгон. Ошондуктан, жеңилип, бирок жазыгын берүү милдетин аткарбай коюу эч кимдин оюна да келген эмес.

Маалыматчылардын айткандарына караганда, мындай *табышмак айтышуунун* эки гана кишинин арасында купуя жүргүзүлүшү, ошол эки инсандын кызыкчылыктарынын, бири-бирине карата болгон ой-сезимдеринин, жеке мамилелеринин чегинде калышы, коомдук деңгээлге көтөрүлбөгөндүгү, шардана кылынбагандыгы салт талабына ылайык келген. Кыз менен жигиттин каймана “сүйлөшүүлөрү” ж. б. буга мисал боло алат. Мындай учурда жеңилген адамды сатуу эмес, эки адамдын мамилесинин чегинде жарыясыз *жазык* төлөтүү, айыпка жыгуу ыкмалары мүнөздүү болгон.

Дагы бир мисал, үйлөнүү тоюнун жүрүшүндө жигит тараптан бирөө, бышкан эт салынган каптын оозуна бир жилик этти ыгын таап, жиги билинбей турган кылып, усталык менен тигип койгон. Каптагы эт кудаларга жеткирилген соң, кыздын ата-энеси тараптан бирөө ал тигишти жигин бузбай, учугун үзбөй сөгүп алышы талап кылынган. Тигишти ирети, ыгы менен сөгө албай калган киши жеңилген болуп, салт боюнча *жазыгын* тарткан. Мындай тигишти ар бир эле инсан тиге албагандай эле, аны эбин таап сөгүп алуу да ар кимдин эле колуна келе берген эмес.

Мындай табышмактарды, албетте, сан, түр жагынан бай болгон деп айтууга мүмкүн эмес. Бирок, алардын активдүү колдонулгандыгын, каршыдагы адамдын ой-пикирин билүү, акыл күчүн сыноо, сабырдуулугун, билгичтигин жана эпчилдигин тараза-

лоо үчүн колдонулган эң ишенимдүү жол болуп келгендигин байкоо анчалык кыйынга турбайт.

Тарыхый-типологиялык жана тарыхый-генетикалык жагынан алганда, памир кыргыздарынын *табышмак айтышуу* салты жалпы кыргыз жана түрк табышмак айтуу салтынын ареалдык бир көрүнүшү болуп саналат. Колдо бар материалдарды салыштырып көрсөк, кыйла кызыктуу маалыматтарга туш болобуз. Мисалы, түрк дүйнөсүнүн эң бай табышмактар жыйнагын түзгөн профессор *Илхан Башгөз* (Prof. Dr. İlhan BAŞGÖZ) ал китептин кириш макаласында төмөнкү эскерүүлөрүн жазат: “Табышмак айтышуу үчүн кафекана, же сахна сыяктуу атайын бир жер болушу шарт эмес. Табышмак айтышкандар белгилүү бир жердин өзгөчө шарттарына ылайыкталып, кысылышпайт. Табышмак айтышуудагы отуруу тартиби коңшулардын чогулуп отургандыгындай эле болот. Улуулар төргө салынган төшөккө өткөрүлөт. Жаш курагы – сый-урмат көрсөтүүнүн негизги себеби. Анын жанында катары менен жаштар, жамааттагы орду төмөнүрөөк болгондор, анан балдар отурушат. Бирок, табышмак айтышуучу топтор түзүлүп-түзүлбөй, бул социалдык ыраат өзгөрөт. Ар бир топтун мүчөлөрү биримдикте иш жүргүзүү үчүн бири-бирине имериле отурушуп, бат-бат баштарын тийиштире калып, шыбырашып сүйлөшүп турушат. Ошентип, табышмак айтышууга ылайык ыңгай түзүлөт. Мындай абалда эң улуу адам эмес, табышмакты эң көп билген адамдын кадыр-баркы артат. Кадырмандык ошол замат социалдык жактан мартабалдуу болгон адамдан, жашы улуу кишиден көп билген бирөөгө оойт. Кийинки табышмак айтышууларда ар бир топ ал адамды өз жагына тартууга аракеттенет. Ошентип, табышмак айтышуу адамга көпчүлүккө таанылуу, кадыр-баркка ээ болуунун алгачкы баскычы катары кызмат кылат. Табышмакты көп билген, ошонусу менен жамааттан өз ордун таба

билген, биз балдар, ар бир топ өз тарабына тарткан сайын бактылуу болор элек” [2, s. 41]. Профессор Илхан Башгөздүн өзүнүн илимий байкоочулук жана талдоо тажрыйбасына таянуу менен айткан бул сөздөрүнүн негизги өзөгүн азыр Ванда жашап жаткан памир кыргыздарынын *табышмак айтуу* салтынын азыркы абалы болбосо да, мурдагы, гүлдөп турган учуруна толук бойдон ыйгарууга болот.

Жыйынтыктап айтканда, табышмак айтышуу, негизинен, оюн-зоок түрүндө уюштурулуп, ар кандай жаштагы, социалдык мартабадагы адамдар бирдей укукта катыша алган; ар бир катышуучунун акыл-ойлоо жөндөмүн, тапкычтыгын, жалпы маданий деңгээлин, ал гана эмес, физикалык жактан жетик же жетик эместигин, психологиялык саламатчылыгын ачык көрүү мүмкүнчүлүгүн берген, популярдуу, жамаат оюну болуп эсептелген. *Табышмак айтышуу* памир кыргыздарынын коомдук турмушунда көп маанилүү этнофольклордук, этномаданий, этнодидактикалык, этнопсихологиялык жүрүм болгон.

Адабияттар:

1. Rémi Dor. “Si tu me di: Chante! Chante! ...”: Documents pour servir a la connaissance de la tradition orale des Kirghiz du Pamir afghan. These pour le doctorat es-lettres par Rémy Dor. Presentee le 22 decembre 1980. – Paris, T.1, 1980, p. 110-193.
2. Türk Halkının Bilmeceleri / İlhan Başgöz, Andreas Tietze. – Birleştirilmiş 2. Baskı. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. – XIV+848 s.
3. Абдыракунов Т. Киргизские народные загадки.: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1973. – 27 с.
4. Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары / Түз.: Ж. Мукамбаев, Ж. Таштемиров. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 195 б.
5. Табышмактар / Түз.: К. Ибраимов. – Фрунзе: Илим, 1985. – 381 б.
6. Таштемиров Дж. Табышмактар / Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973. – 151–170-б.